

ԶԱՅՆ

ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ

«ՀԱՄՇԵՆ» ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ-ՔՆՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԱՄՍԱԹԵՐԹ

Ամսվար

(Սկզբը նախորդ համարում)

Համշենահայության հետ համագործակցության տարիներին ես ծեռք բերեցի նաև նոր բարեկամներ ու ընկերներ: Բոլորին դժվար է անդրադառնալ, բայց Արշակ Բեգյանի, Արշավիր Ջիղարյանի և Մանաս Դեմիրճյանի մասին ցանկանում եմ որոշ հուշեր պատմել:

Իմ լավ բարեկամ Արշակ Բեգյանը՝ աստվածատուր շնորհներով օժտված քանդակագործը, մեզ հետ գործակցության տարիներին ամենակատիվ մասնակցություն ունեցավ Հայաստանի և ծովափնյա քաղաքներում ու գյուղերում

ապաքինվելուց հետո անպայման գալ: Այն ժամանակ նա արդեն 77 տարեկան էր:

Հեռախոսագրույցից մեկ ամիս անց եկել էր, բայց գիտամեթոդական կենտրոնի հասցեն չիմանալով գնացել էր մշակույթի նախարարություն: Այդ օրը գործերով ես էլ հայտնվեցի նախարարությունում: Նոր բարեկամիս տեսա այնտեղ և բերեցի մեզ մտ: Ծանոթանալով կենտրոնի աշխատակիցների հետ խոստացավ իր մասնակցությունը բերել մեր գործերին:

ՄՈՒՍԱՅԵԼ ԳԱԼՈՅԱՆ ԲԳ Վաստակավոր արտիստ

Արշավիրի և իմ գրույցները անվերջա՝ նալի էին: Իրար հանդիպելու առիթները բաց չէինք թողնում, հնարավորություն չէինելու դեպքում զոմե հեռախոսով էինք գրույցում: Բարեկամս վատառողջ էր: Որոշեցի անպայման գնալ Սուխում, տեսնել նրան: Հանդիպումը ջերմ էր, այնպես, ինչպես հանդիպում եմ իրար կարոտած եղբայրները: Միշտ հետաքրքրվում էր մեր նախաձեռնած միջոցառումներով, խնդրեց, որ Երևանի կենտրոնական սրահներից մեկում ճոխ համերգ կազմակերպենք Ավիրված համշենահայության մշակույթին: Խոստացա անպայման կազմակերպել և իրեն հրավիրել բացման խոսք ասե-

պես նաև դպրոցում ստեղծված գրական խմբակի մասին: Սիրով լսեցի և որոշեցի անպայման այցելել Լեսելիծ: Մեկ շաբաթ անց կատարեցի խոստումս: Իմ Լեսելիծն զարու մասին Դեմիրճյանը հայտնել էր Աբխազիայի մշակույթի նախարար Ա. Արզունին և ստացել նրա հավանությունը: Լեսելիծում հյուրընկալվեցի Մանասի օջախում, իմ հարազատները դարձան նրա հարգարժան տիկինը և երեխաները:

Հաջորդ օրը դպրոցում ծանոթացա գրական խմբակի շնորհալիներին, վերցրեցի շատերի գործերը տանը կարդալու համար, տեղում հեղինակներն ընթերցեցին իրենց նոր ստեղծագործությունները:

ՄԵՐ ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ ԵՂՔԱՅՐՆԵՐԻ ԳԵՏ

բնակվող համշենահայ ստեղծագործողների գործերը պրոպագանդելու, շնորհալիներին մեկտեղելու գործում: Նա փաստորեն մեր գիտամեթոդական կենտրոնի չիրամանագրված աշխատողն էր, մեզ հետ նոր ծրագրեր էր մշակում ու հասնում դրանց իրականացմանը: Արշակը շրջագայությունների անբաժան ընկերն էր: Նա իր մեքենայով օրեր շարունակ ինձ տանում էր Սուխումից Տուապսե, ծանոթացնում տարբեր բնակավայրերի ինքնագործ կոլեկտիվներին ու ստեղծագործողներին, որոնց հետ ունեցած գրույցներից, գործերը դիտելուց, քննարկելուց հետո ծնվում էին նրանց մասնագիտորեն օգնելու նոր ծրագրեր: Այդ շրջագայությունների ընթացքում հաճախակի հյուրընկալվում էի Արշակի տանը՝ Գագրայում: Նրան որպես քանդակագործ ճանաչում էին Երևանի բոլոր անվանի քանդակագործները, որոնք հաճախ էին հյուրընկալվում Գագրայում:

Արշակի հետ մեր վերջին հանդիպումը 2004թ. ապրիլին էր. եկել էր Երևան հայտնելու մեզ՝ իր բարեկամներին, մշակույթի նախարարությանը, որոշ լրատվամիջոցների, որ շուտով Սոչի քաղաքում հանդիսավոր պայմաններում բացվելու է ժողովուրդների բարեկամությանը նվիրված հուշարձան, որը կերտել էր ինքը, իսկ որդին ճարտարապետն էր: Մտերմիկ գրույցների ընթացքում քննարկում էինք բացման ժամանակ մեր մասնակցության հարցը, մամուլում, հեռուստատեսությամբ լուսաբանելու անհրաժեշտությունը: Արշակը շատ բարեկամներ ուներ Երևանում: Նրանցից շատերը եկել էին Երևանի Կույրերի միավորման դահլիճ՝ մասնակցելու նրա հետ հանդիպմանը, լսելու նրա խոսքը, ծանոթանալու ստեղծագործական հետազոտ ծրագրերին: Ի՞նչ իմանալիք, որ դա Արշակի հետ մեր վերջին հանդիպումն էր լինելու, քանզի շուտով ավտովթարից զոհվեց որդին, այնուհետև վշտին չդիմանալով մահացավ և ինքը՝ մեր սիրելի Արշակ Բեգյանը:

Համշենահայ իմ բարեկամներին 1983թ. ավելացավ ևս մեկը՝ Սուխումի N 3 հայկական դպրոցի երկարամյա տնօրեն, հասարակական գործիչ, գրող-դրամատուրգ Արշավիր Ջիղարյանը: Մենք ծանոթացանք հեռախոսով: Ջիղարյանին շատերն էին պատմել գիտամեթոդական կենտրոնի կողմից համշենահայության շրջանում տարվող աշխատանքների մասին: Ջանգեց, իր շնորհակալությունը հայտնեց մեր սկսած գործի առիթով, ավստաց, որ Երևան չի կարող գալ վատառողջության պատճառով, խոստացավ

Ջիղարյանը ինձ նվիրեց իր ստեղծագործությունների «Ինչպես տեսել է» ժողովածուն, որում տպագրված էր նաև նրա «Հարազատներ» ինչ գործողությամբ դրաման: Խնդրեց, որ ընթերցելուց հետո

լու: 1986թ. մայիսի 18-ին Երևանի «Հաղթանակ» զբոսայգում իրականացրեցինք նրա խնդրանքը, բայց վատառողջության պատճառով չկարողացավ գալ: Արշավիր Ջիղարյանը՝ մեր շատ սիրելի ընկերն ու

Երկու օր անց կայացավ թատերական խմբի անդամների հետ հանդիպումը, որի կազմում էին հիմնականում 8-ամյա դպրոցի աշխատակիցները, որոնց սիրով միացել էին թատերասերներ մոտակայքում բնակավայրերից՝ Գանթիաղից, Մուղղվկայից, Աղլերից: Մեր ջերմ հանդիպում-ծանոթությունից հետո ասացի, որ ուզում եմ բեմադրել «Դավիթ Գագրայանի «Խաչատուր Աբովյան» դրաման և սկսեցի պիեսի ընթերցումը: Այնուհետև հարցրեցի նրանց, թե՛ ով որ դերը կուզենա խաղալ: Այդ օգնեց ճիշտ դերաբաշխում կատարել: Եվ սկսվեց մեր հիմնական աշխատանքը, մասնակիցներից յուրաքանչյուրը ստացավ նախօրոք մեքենագրված իր տեքստը: Սկսվեց սեղանի շուրջ աշխատանքը: Այո, միայն սկիզբն էր դրված, պետք էր որոշակի դարձնել փորձերի պահանջվող ժամկետը և ներկայացումը հանձնելու ժամանակը: Օրերը քիչ էին, մեծ էր երևանյան աշխատանքների լարվածությունը: 1985-ի հոկտեմբերի վերջերին մեկ ամսով փորձերի անցկացումը հանձնեցի Մ. Դեմիրճյանին և թատերախմբի ղեկավար Ա. Խաչատրյանին ու վերադարձա Երևան: Նոյեմբերին «Գիտելիք» ընկերության նախագահ Լորիս Քալաշյանից ստացա Աղլերի հանգստյան տներից մեկի 24-օրյա ուղեգիր: Այնտեղ գտնվածս բոլոր օրերին Մանասը իր մեքենայով ինձ տանում էր փորձի՝ Լեսելիծ: Այդ օրերին փորձերն ընկան պահանջվող հունի մեջ:

Մտնում էր 1986 թվականը. ստիպված էի նորից ընդմիջել փորձերը, վերադառնալ Երևան: 1985-ի դեկտեմբերի 19-ին ստացա բարեկամիս՝ Մանաս Դեմիրճյանի, համարյա տազնապալից նամակը: Հետաքրքրվում էր, թե կարողացա՞մ ծեռք բերել դերակատարների համար ամիրաժեշտ զգեստները: Բարեկամիս գրեցի, որ չանհանգստանա, որ զգեստները խոստացել է տալ Սուխումից հանված թատրոնի տնօրեն Դազար Դազարյանը: Այդ օրերին հաճախակի Երևան էր գալիս ներկայացումը գլուխ բերելու հարցով ոչ պակաս մտահոգված Անդրանիկ Ջեթյունյանը: Նա երկար տարիներ մանկավարժ էր աշխատել, գրում էր արձակ և չափածո, համշենահայերի նվիրյալներից էր: Նա հագուստների մի զգալի մասը գնացրել տարավ Լեսելիծ: Մի քանի օրից երկրորդ անգամ եկավ զգեստները տանելու և ինձ քիչ բան թողեց:

Երկու շաբաթով մեկնեցի Լեսելիծ: Տեղավորվեցի Աղլերի հյուրանոցում, որտեղից էլ Մանաս Դեմիրճյանը տանում էր փորձի: Դրանք ավարտական փորձեր էին և անցնում էին առավել ոգևորությամբ:

ՀԱՄՇԵՆ-86

ՀԱՄՇԵՆ-ԱՅՍԵԼԻՒՄ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏՈՒՆԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ (ՆՎԻՐՎԵԾ) ՀՈԿՑՄԻՐՆԵՐԵՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՒԹՅԱՆ 70-ՈՒՄՆԵԿԻՆ

Քանակը և

1. «ԶԵՆԻԿ» ԸՋԻՆՖԻՐԵԿՆԸ ԳՐԲԵՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՄԵՏՈՒՄ)
2. «ԹՐԹՈՒԿ» ԸՋԻՆՖԻՐԵԿՆԸ ԳՐԲԵՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՄԵՏՈՒՄ)
3. ԺՈՂՈՎՐԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ԽՈՒՄԻ (ԱԶԱՐԵՎՍԿ)
4. ԺՈՂՈՎՐԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ԽՈՒՄԻ (ԱԶԱՐԵՎՍԿ)
5. ՀԱՄՇԵՆԻ ԺՈՂՈՎՐԿԱԿԱՆ ԿԵՐԱՌԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՄԱՅԻՍ 18 - ԻՆՅԱՍԵ 12-ԻՆ

ին գրավոր կարծիքը հայտնեմ իր պիեսի մասին: Այն 1930-ական թվականների մասին էր. կոլտնտեսային շարժում, կուլակաթափություն, սով, 1937թ., 1949-ի աքսոր և այդ ամենի մեջ գուլալ մնացած մեր ժողովրդի լավագույն զավակներ: Պիեսը կարդացի մեծ ուշադրությամբ, գրեցի կարծիքս և ուղարկեցի Ջիղարյանին:

բարեկամը, վախճանվեց 1989-ին՝ 83 տարեկան հասակում: Աբխազիայի Գագրայի շրջանի Լեսելիծն տնօրեն Մանաս Դեմիրճյանը ծանոթանալու նպատակով 1985-ի մայիսին այցելեց մեր գիտամեթոդական կենտրոն, պատմեց Լեսելիծում գործող թատերախմբի, ինչ-

Պահ ներկայացումից:

Աստիճանաբար ծնվում էր ներկայացումը...

Այն պետք է համընկեր Լեսելիձեռում, բայց Իլլիչի անվան գործարանի աշխատակիցները համոզեցին, որ առաջին ներկայացումը տրվի իրենց ակունքում: Որոշեցինք ընդառաջել: Խնդրեցին, որ ես

Ձախից աջ՝ Մ. Դեմիրճյան, Մ. Գալոյան, Ա. Ջեյրոնյան:

հանդես գամ Արվյանի դերակատարմամբ, այդպես էր կանոնավոր նաև Արվյանի դերակատար Ս. Վարդանյանը:

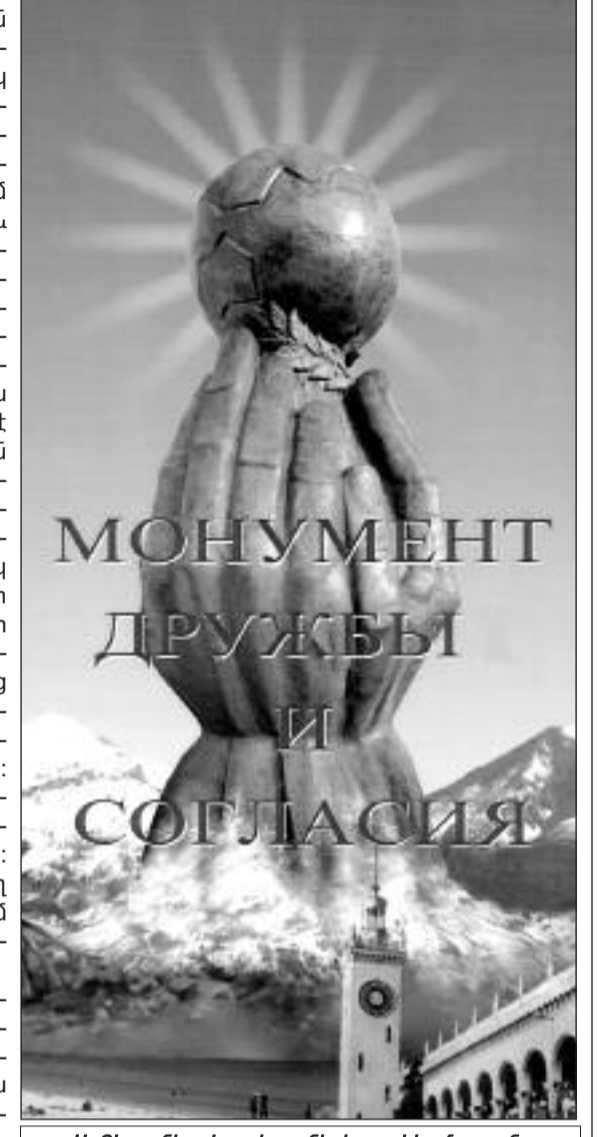
Մամաձայն վեցի: Այն փաստորեն իմ 500-րդ դերակատարումն էր 5-րդ բեմադրության մեջ 38 տարվա ընթացքում, որոնցից Դիլիջանի պետական թատրոնում 1948-ի բեմադրությունը ցուցադրվեց հայկական հեռուստատեսությանը, Շամշադիցի Բերդ շրջակայքում ժողովրդական թատրոնի ներկայացումը՝ Մոսկվայի Կենտրոնական հեռուստատեսությանը: Այդ ներկայացումը հյուրախաղերով հանդես եմք եկել Արցախում, Բուլղարիայի մայրաքաղաք Սոֆիայում, Պլովդիվում, Վառնայում և այլ քաղաքներում, ինչպես նաև Մոսկվայի մի քանի մշակույթի պալատներում:

Ձգում էի, որ դա իմ վերջին բեմելն է, հուզվում էի, վերհիշում այդ դերակատարման անցած ու այլևս չկրկնվող ճանապարհը: Հաջորդ օրը ներկայացման հանձնումն էր Լեսելիձեռում: Դահլիճը լեփ-լեցուն էր, շատերը դիտում էին կանգնած: Ներկայացումն ընդունվեց մեծ ջերմությամբ. իմ պարզերես արեցին բոլոր

դերասանները՝ Արվյանի դերակատար Ս. Վարդանյանը, Ներսես Աշտարակեցու դերակատար Մանաս Դեմիրճյանը, Սողոմոնի դերակատար Ս. Հալաջյանը, Հովհաննեսի դերակատար Ա. Կուրդիմյանը, բոլորը:

Ներկայացման ավարտին շատ ջերմ ելույթներ ունեցան Արշավիր Ջիղարյանը, Անդրանիկ Ջեյրոնյանը, Մանաս Դեմիրճյանը, ուրիշները: Մանաս Դեմիրճյանը ոչ միայն արժեվորեց Լեսելիձեռում հայերեն ներկայացում իրականացնելու փաստը, այլև հիշատակեց եղբայրներին՝ պատերազմի մասնակից Ալեքսանդրին, Հայաստանի ԳԱ ակադեմիկոսներ Գալուստ և Արմեն Գալոյաններին, և պատերազմում զոհված հորս, ինչը ինձ խորապես հուզեց: Նա ասաց. «Ահա թե ինչ է գրել այս ընտանիքի մասին «Պրավդա» թերթը 1972թ. նոյեմբերի 11-ին. «Լեհաստանի ազատագրության համար մղվող մարտերում զոհված հայ բժիշկ Անուշավան Գալոյանի կյանքի օրինակը սուրբ է նրա 4 որդիների համար, որոնք արժանապատվությամբ կրում են նրա ծեռքի ընկած էստաֆետը»: Այս ընտանիքի հայրը՝ Անուշավան Գալոյանը, հերոսաբար զոհվել է 1945թ.: Նրա անունն են կրում Լեհաստանի Բոբա գյուղի դպրոցը, Արթուրի շրջանի Փոքր Պարնի գյուղը»: Հեռավոր ափերում ապրող մեր հայրենակիցների խոսքում ստացա իմ համեստ արածի լավագույն գնահատականը:

Վերադարձից հետո երեք շաբաթ անց նշանակվեցի Խաչատուր Արվյանի տուն-թանգարանի տնօրեն: Այդտեղ էլ ցանկացա օգտակար լինել մեր համընկալ հայ եղբայրներին և Գագարայի Խ. Արվյանի անվան դպրոցում

Ա. Բեգյանի «ժողովուրդների բարեկամության» հուշարձանի պատկերով օրացույցից հատված:

ՈՒԹՅԱՐՅՈՒՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔԸ

Թիկունքը բարձրաբերձ սարին հեռած, հուսալից հայացքը Սև ծովին հառած՝ ծվարել է Ութարյուր գյուղը: Այն իր ամուսն ստացել է 800 հեկտարանոց տարածքի համար:

Վաղեմի Ութարյուրից՝ այժմյան Կազիմախյից, ծվեններ են մնացել, սակայն գյուղը ճգնում է մեքը շիտակ պահել, երբեմնի կենսուրախությամբ ապրել:

Ութարյուրն ունեցել է (այժմ էլ գործում է) ոչ լրիվ միջնակարգ դպրոց, որտեղ սովորում էին 120 սաներ: Մինչև վերջին պատերազմը դպրոցն ուներ շուրջ 80 աշակերտ: Պատերազմի տարիներին գյուղը համարյա չտուժեց՝ շնորհիվ երիտասարդության, որոնք ինքնամոռաց նետվեցին գրոհի: Գյուղի բնակչուհի, բանաստեղծուհի Սիրվարդ Լոբյան-Մելքոնյանն իր «Պատերազմի զոհվածներին» պոեմում գրել է.

Համընկցի հայ,
Կրկին թեզ վա՛յ,
Տունդ ավեր,
Գույքդ՝ ավար:
Պատերազմ է,
Ա՛յս, ի՛նչ անես,
Գաղթի ճամփա՞ն
Դարձյալ մաշես:
«Բայց մինչև ե՞րբ
Կերտես, թողնես,
Հինը կորցնես,
Նորը հյուսես»:
Մտածեցիր,
Վարանեցիր,
Գաղթի ճամփան
Շրջանցեցիր:
Մերված եղբայր
Ազգին արխազ՝
Տանտիրոջ պես
Ոտքի ելար:
Ոտքի ելար
Ինքնամոռաց՝
Թշնամու դեմ
Խելագարված:

...Իսկ թիկունքում՝
Իրարանցում,
Անբաղ արտեր,
Անտիրություն:
Անտեր շներ,
Անույս շներ,
Անտուն մարդիկ,
Անտարդ տներ,
Լացող մայրեր,
Հաշմանդամներ,
Տեսանք նույնիսկ
Անբաղ դիր...
Քանի՜-քանի՜
Ժիր պատանի
Տուն չդարձան
Դաշտից կռվի...
Վազգեն, Վարդան
Ու Արարատ,
Արամ, Սերգեյ,
Չեզ հագար փառք...
Ինչքան դաժան
Այստեղ եղավ
Ճակատագիրը
Չեր հանդես,
Այնքան լինի
երկնում բարի
Ու ձեր հոգին
Լուսավորի...
Ամեն:

Գյուղը պահպանվեց նաև շնորհիվ գյուղացիների համախմբվածության: Սակայն հետպատերազմյան տարիներին ինչ-որ գաղտնի հարձակումների, զիջերային սպառնալիքների հետևանքով մի քանի ընտանիքներ ստիպված եղան թողնել իրենց հայրենի տունը և գտնել ավելի ապահով անկյուն:
Այս գյուղի հետ կապվել են վաղուց: Աշխատում են գյուղի 9-ամյա դպրոցում: 46-րդ տարին է, ինչ անընդմեջ աշխատում են այս գյուղում: Չնայած ապրում են ավանում՝ գյուղից 10 կմ հեռավորության վրա, սակայն աշխատում են նույն

դպրոցում: Ինձ հմայել են գյուղը և գյուղացիությունը:

Անցնում ես խճուղով, մեկ էլ տեսնում ես կանանց ու ջահել հարսների խումբը շարվեշար մտնում է կամ աջ կողմի բակը, կամ՝ ձախ: Ուրեմն այնտեղ գործ կա. կամ սոխ են մաքրում շուկայի համար, կամ

Ռիմա Ալեքսանյանը սաների հետ:

դափնու կապոցներ կապում: Չի լինում մի օր, որ նրանք չհավաքվեն մեկնումեկի տանը, սուրճով հյուրասիրվեն, ու... ծայր են առնում առօրյա գրույցը, կատակն ու ծիծաղը:

Քանի որ տները շարված են խճուղու աջ ու ձախ կողմերին, մեր հարսների շարանը օրոր-շորոր ձգվում է դեպի նշանակետը: Գյուղում մի հանաքջի ասել է.

– Ետևից նայես՝ չես ճանաչի որը ունն է, լայնքներն էլ է մեկ, երկայնքներն էլ:
ճիշտն ասած, ամենագեղեցիկ աղջիկներն ու հարսներն այս գյուղում են: Ամբողջ գյուղն ապրում է բոլորի ցավով և ուրախությամբ:

Այս գյուղում են ամենաշնորհալի խոհարար հարսները: Հարևան գյուղերից և նույնիսկ շրջաններից գալիս են, օգնություն խնդրում հարսանիքների կամ այլ միջոցառումների տոլման, խորտիկները, սալաթերները, քաղցրեղենը պատրաստելու համար:

Ո՞վ չի ճաշակել Գյուլնարա Մինասյանի, Նազիկ Բաղդասարյանի, Մանուշակ Չոլաքյանի (Մինասյանի) տոլման, խորտիկները, թիվածքեղենը: Ողջ գյուղը նրանք արևով է երգվում: Պետք է նշել, որ նրանք նաև դպրոցի պարծանքն են, մանկավարժական կոլեկտիվի համով-հոտով գրուցակիցները, երեխաների սիրելի ուսուցչուհիները:

Գյուղի ցանկապատի դիմաց ապրում է Մինասյան Վարդանի որդու ընտանիքը: Հենց այստեղ էլ գտնվում է համայնքի «բջիջը»: Խորհրդային կարգերի ժամանակ այս ընտանիքը կոլտնտեսությունում եղել է առաջավոր: Գյուղի արտերի մեծ մասը սևանում էր ընկեր Վարդանի տրակտորով: Այժմ էլ մեխանիզացիայից ձեռք չի քաշել: Ոնց որ շուտափույթ օգնություն լինի: Ու մեքենան, որևէ սարքը կամ գործիքը «հիվանդանում է», իսկույն եռուզեռի մեջ է մտնում Վարդանի դարբնոցը: Վարդանի տանն են եղել առաջին հավաքները, այստեղ են խմել գյուղի առաջին սուրճը:

Պատերազմի տարիներին և հետո էլ Մինասյան Վարդանիկի (Վարդանի որդու) նախածեղնությամբ ակունքում ստեղծվեց «դիսկոտեկա», ուր հավաքվում էին գյուղի երիտասարդները, մեծահասակները, նույնիսկ՝ ծերերը: Ու ամեն շաբաթ 1-2 անգամ գյուղը հավաքվում էր ակունքում: Դա այնպիսի մի ժամանակ էր, երբ ավանում չէին համարձակվում այդպիսի միջոցառման: Հարևան գյուղերից, և նույնիսկ Աղվերից, գալիս էին երիտասարդ աղջիկներ ու տղաներ ուրախանալու, պարելու, երգելու, խաղալու: Այդպիսով պահպանվեց գյուղը, երիտասարդությունը: Ամուսնացող զույգը մնաց գյուղում, և կաղեր տվեցին հարագատ դպրոցին:

Այժմ գյուղն ունի դպրոց, ակունք, բուժկետ, խանութ: Խանութին կից գործում է բուֆետը, ուր երեխաները մեծ դասամիջոցին կարող են նրբերշիկ ու կակաո վայելել:

Древний край Амшена, амшенские армяне, амшено-мусульмане и турки-хемшилы, еще не давно значение этих слов было известно лишь узкому кругу историков и краеведов, сегодня все больше людей интересуются историей и культурой Амшена и связывают свое прошлое с этим краем.

Вероятно, уже к концу XIX в., при непосредственном участии принявших ислам Амшено-

Ардаваст ТУЛУМДЖЯН
Председатель Армянского научного информационно-культурного центра «Амшен», г. Апшеронск.

армян, сформировались уникальные в своем роде группы: «Баш-Хемшилы» (сам. Hemshili) - Хемшилы области Ризе, «Хопа-Хемшилы» (сам. Hamshenci) - Хемшилы Хопского района и «Севкедаци» (ул.Карадерли) - потомки исламизированных армян Араклийского района. Информация и материалы по исследованию данных групп малочисленны и порой противоречивы, а о судьбе последней группы нет никаких данных уже больше 80 лет.

С 12 по 20 апреля 2004 г. и с 18 по 22 июля 2005 г. мною были проведены две экспедиции в северо-восточную Турцию, цель которых было посещение области Амшен (Хемшин) и исследование этнографических групп Амшено-мусульман, чтобы лучше понять составляющую процесса генезиса этих групп, нужно сделать краткий исторический обзор.

Самые первые упоминания об Амшене, содержатся в «Истории халифов» Вардапета Гевонда 80е гг. VIII века н.э., в истории Гевонда рассказывается о 12 тысячах армянских переселенцах, которые во главе нахараров Шапуха и Амама из княжеского дома Амамуни, мигрируют на побережье Черного моря. Восточнее г. Трабзона, с разрешения византийского императора, они основывают полунезависимое княжество. [1.С.167 -169]. Во второй половине VIII в. князь Хамам Амамуни основал на месте разрушенного войной г. Дампура (Тамбура) новый город, который получил название Хамам-шен в честь князя Хамама, откуда и пошло название области «Хамшен» (сов. Хемшин). [2.С.284].

В 1204 г. внуком Византийского императора Андроника I Комнина Алексеем, образуется независимое государство Трапезундская империя (1204-1461 гг.) Амшенское ишханство, как и все области Понта, вошло в состав империи.[3. С.11].

Из зарубежных источников XV в. ценным источником является «Дневник путешественника до двора Тимура в Самарканд в 1403 – 1406 гг.» Рюи Гонзалеса де Клавихо. В своих записях испанский дипломат упоминает о стране Аракела, рассказывает о нравах и политической ситуации на тот период. [4.С.382 – 384]. Упоминания о средневековом Амшене встречаются так же в сборниках памятных записях армянских рукописей XV в., ч.1,3.

В 1452 г. началось завоевание турками-османами территории Трапезундской империи. Последний Амшенский князь Давид II в 1480 г. после турецкой экспансии покидает княжество. С падением Амшена весь понтийский регион подпадает под власть Османов [5.С.22 – 24].

С конца XVI в. турецкие власти по отношению к христианам Понта стали проводить политику насильственной исламизации. В 1629 г. часть лазских князей и аристократов, чтобы сохранить свои привилегии, формально отречься от христианства. По свидетельству христианских источников того времени, следует, что население Амшена в 1630 г. еще оставалось полностью христианским [5. С.26].

Приблизительно в сер.16 в. часть населения под давлением захватчиков при-

няла ислам и в течении последующих двухсот лет шло формирование из них особой этнографической группы Хемшилов, которая разделилась на две самостоятельные группы Хопа-Хемшил (сам. Хомшеци), которые в нач. XIX в. переселились на восток и Хемшилов самой области Хемшин.[6.С.133 - 136]. Другая часть амшенцев, чтобы сохранить свою веру и язык, покинула Амшенский край и

[5.С.26-28] [8. С.293 - 295].

Хопа – Химшилы (Хомшеци)

Первым пунктом экспедиции была Артвинская область, где проживают так называемые Хопа-Хемшилы, себя они называют Хомшеци. Это единственная группа амшенцев, которая продолжает употреблять в качестве самоназвания (эндэотним) - Homshiesi (Амшенец).

Ареал их проживания охватывает следующие районы области: Хопский и Борчский, по данным информантов, численность Хопа-Хемшилов составляет около 30000-40000 тысяч человек, основная масса Хопа-Хемшилов проживает в

ском и Белореченском районах Краснодарского края и состоит из не многим более тысячи человек, несколько сот хемшилов переселенцев 1990х гг. проживает в Воронежской и Ростовской областях, так же продолжают жить в Киргизии и Казахстане еще несколько тысяч хемшилов. Таким образом, часть Хопа-Хемшил (сегодня около 5000) оказалась оторвана от своих сородичей на многие годы, особенно после выселения хемшилов из Аджарии, родственники потеряли связь между собой на десятилетия.[9.С.110 – 112].

В нач. 80 х гг. хемшилы из Средней Азии стали переселяться в Краснодар-

ХОПА-ХЕМШИЛЫ И БАШ-ХЕМШИЛЫ: МАТЕРИАЛЫ ЭКСПЕДИЦИИ

бежала на запад в сельские районы гор. Трабзон, г. Орду и далее в Джаник. По прошествии столетий, беженцы из Ам-

Хопском районе до 20.000 тысяч, так же существуют их не большие колонии в Самсуне, Стамбуле и др. городах Турции.

шена стали себя называть Трабзонскими, Ордускими, Джаникскими армянами и постепенно забывали о своем древнем гнезде. В последствии, спасаясь от произвола турецких властей и Геноцида армян, выжившие Амшенцы, мигрировали на территорию Российской империи, теперь, основная их масса живет в Краснодарском крае и Абхазии. К сожалению, живущие на Северо-Западном Кавказе Амшенские армяне, прямые потомки выходцев из древнего Амшена, мало знают или совсем не имеют представления о своей древней истории.

Западнее Амшена находились гавары Кара-Дере (Черная речка) и Сурмене. В начале XVIII в. армянское население этих районов достигло 16 тыс. человек, большинство из которых были беженцы из Амшена. Армянские поселения этих районов были основаны еще в средние века анийскими переселенцами.

В начале XVIII в. короткий период веротерпимости сменяется гонениями на христиан, исламские проповедники официально предложили христианам перейти в ислам, амшено-армянское население Кара-дере отвергло это предложение и прогнало проповедников из района. Эти события привели к резне в армянских селах и последовавшей за ней насильственной исламизации части жителей «Черной речки», другая часть бежала на запад в направлении Трабзона, Орду, Самсуна (Джаника), Синопа до Атабазара [7.С.5 - 10].

Таким образом, можно говорить, что из принявших ислам амшенских армян районов Амшен и Кара-дере сформировались самобытные этнографические группы, что подтверждают свидетельства посетивших эти края в XVIII – XIX вв. армянских ученых и просветителей Бжишкян Г., Тумаянц П., Айкуни С. и др.

Хопа-Хемшилы делят себя на две основные группы – это самая большая Турцеванци, которая включает в себя подгруппу Джермакци «Белый» и меньшая по численности Ардлеци. Существует еще одна группа, «род», который причисляет себя к

Турцеванци, но держится особняком и практически является самостоятельной группой – это Топал-оглы. Представители всех этих групп осознают свою близость и единую общность, которая выражается в общем самосознании и употреблении общего самоназвания Хомшеци - «Амшенец».

После, утверждения границ между СССР и Турцией в 1921 г., около шести

ский край, они там встретились с амшенскими армянами, с которыми их судьба разлучила более трехсот лет назад. Начался процесс восприятия друг друга, как бывших соотечественников, сложный и интересный, продолжающийся и сегодня.

Хотя Хопа-Хемшилы говорят на восточном говоре Амшенского диалекта армянского языка, они не осознают своих армянских корней. На сколько это так, предстояло мне выяснить. Мне удалось, записать около двухсот слов говора групп Турцеванци и Ардлеци, предварительный анализ которых, позволил пролить свет на некоторые моменты в генезисе Амшенцев.

1. В речи представителей этих групп есть различия, что говорит о существовании, как минимум двух подгрупп.

2. В говоре Хопа-Хемшилов сохранилось больше коренных армянских форм, которые в говоре джаник-ордуицких амшеноармян заменены турецкими словами.

3. Говор Хопа-Хемшилов, имеет больше параллелей с говорами сельских трапезунцев, хотя в подговоре Турцеванци имеются некоторые исключения, которые их сближают с говорами джаник-ордуиццев.

4. В говоре Хопа-Хемшилов сохранилось большое количество литературных форм армянского языка, которых нет в других говорах Амшенского диалекта.

Хопа является центром одноименного района, по некоторым данным, информанты затрудняются ответить точно, хемшилы заселили горные массивы этого района приблизительно 200 лет назад, они точно говорят, когда началось заселение хемшилами

черноморского побережья и г. Хопы, около 30-40 лет назад, до этого на побережье жило принявшее ислам лазское население. Сегодня, в городе, хемшилы составляют большинство, обогнав по численности аборигенов лазов, более того в 2004 г. они впервые избрали главу г. Хопы хемшила из рода Топал-оглы. Но это не является, главной заслугой жителей г. Хопы, эти выборы стали известны на всю Турцию благодаря тому, что Хопа стал единственным городом в Турции, где глава является представителем коммунистической партии. Это очень интересно, по-прежнему среди большинства хемшилов популярна коммунистическая идея. Сторонники коммунистической идеологии, в основном представители группы Турцеванци, считают себя потомками амшено-армян, придерживаются атеистических взглядов, носят армянские имена, а

сел с проживающими в них Хопа-Хемшилами остались в составе Аджарской АССР. В ноябре 1944 г. Хемшилы вместе с турками, курдами, лазами и др. народами были высланы в Южную Киргизию, а небольшую их часть выслали в Казахстан. Начиная с сер. 80х гг. несколько десятков семей хемшилов переселилось из Киргизии в Апшеронский район Краснодарского края, после узбекско-киргизского конфликта в 1989 г. сюда же переехали большинство из оставшихся в Киргизии хемшилов. Сегодня, большинство хемшилов России проживает в Апшерон-

по некоторым данным среди них есть вновь крещенные. Но поспешных выводов из этого делать рано, учитывая, что эти процессы имеют короткий срок и несут на себе отпечаток социального протеста.

Не задерживаясь в городе, мы направились в родной поселок проводника Анчарох (сов. Пинарли). Нужно заметить, что с названиями поселков в Турции существует неразбериха, постепенно, во всей Турции, идет процесс смены всех не турецких названий поселков на турецкие, это также затронуло Хопский район, где большинство топонимов на лазском языке. Один и тот же поселок может иметь официальное название и несколько старых названий, в зависимости от того, о какой части поселка идет речь. Например, сов. поселок Эшмакае объединил в себе два поселка со старыми названиями Ардала и Чимелли, которые в свою очередь имеют отделения со своими названиями. По официальным данным, в Хопском районе вместе с городом существует 31 населенный пункт, сколько их было и есть, точно сказать сложно.

Анчарох расположен над г. Хопой примерно в пяти километрах, к нему ведет узкая автомобильная дорога, проходящая

по вершинам небольших хребтов. Живут в поселке хемшилы представители группы Ардлеци, которые переселились сюда из соседнего села Ардала. За последние десятилетия, многие жители хемшильских деревень переехали в г.

Хопу. Только в сезон сбора чая вся родня собирается в поселках, лишь представители старшего поколения продолжают жить в поселке, кроме зимних месяцев. Хозяин дома, оказался очень интересным собеседником, он рассказал о том, что первым среди хемшилов, после почти полувековой разлуки, разыскал своих родственников в СССР и поехал навестить их в Среднюю Азию. Собеседник рассказал о своем родовом объединении Ардлеци, которые ведут свое происхождение от общих предков «шести братьев»: Каракчи-оглы, Али-оглы, Феиз-оглы, Кесе-оглы, Токкуз-оглы и Кучук-оглы. Предком его семьи был Кесе, имена нескольких поколений предков были забыты, а потом следуют имена пяти поколений, с ним в том числе. Следует заметить, что этот разговор он затеял по той причине, что-бы мне доказать, что уже около пяти столетий его род исповедует ислам, но вышло наоборот. Впервые, пять поколений семьи Кесе соответствует не пяти столетиям, а полтора-двум, во вторых, «шесть братьев» это не, что иное как общие мифические предки современных семей, подтверждением, чего является якобы забытые имена предков связывающие современные семьи с «шестью братьями».

Информант в молодости интересовался проблемой своего происхождения. Посетив университет в г. Анкаре и сделав официальный запрос, о происхождении своих предков и причины их владения армянским языком, получил исчерпывающий ответ, что он потомок древних тюрок «чепни», которые поселились на Черноморском побережье задолго до захвата этих земель Османскими войсками, вследствие этого воспринявшими языки окружающих христианских народов. Проявив сдержанность и уважение, я воздержался от дальнейших разговоров, на эту тему. Термин «чепни», это название шитских сект, который используется турецкими учеными, для обозначения различных групп турок, имеющих христианские корни. [9. С.118]. Так же, в Анчарохе, мне посчастливилось записать фольклор, слова и термины представителей группы Ардлеци.

Во вторую экспедицию, мне удалось посетить старое фамильное кладбище семьи Кесе в п. Анчарох, где мне бросилось в глаза, то, что представители одной семьи были похоронены рядом и ограждены общими заборами, это не соответствует исламским обычаям, которые соблюдаются на новом кладбище той же фамилии.

По преданиям Ардлеци, первым поселком, который «двести лет» назад заселили, пришедшие в Хопский район «Хомшеци», был Зурпиджи (сов. Елдере). Оттуда их предки переехали в Чимелли, часть, которого получило название Ардала (сов. Эшмекой), в последствии, все кто покидал этот поселок, считали себя Ардлеци. На основе этого предания, можно предположить, что локальная группа Ардлеци образовалась на основе шести семей, основавших поселок Ардала. Хотя возможно, формирование группы имеет более глубокие корни, которые ведут в древний Амшен, о чем говорит название самого поселка «Арда-ла», крепость в Амшене «Арта-шен» и современный город «Арде-шен».

Представитель рода Топал-оглы, с которым у меня была непродолжительная беседа, на мой вопрос знает ли он о происхождении своих предков, ответил: «Мы армяне, как и наши предки, пришли сюда из Хемшина из поселка «Апсы», что в долине р. Хала». Этот ответ меня шокировал, я недоверчиво спросил: «Неужели вы это узнали от своих предков?». Ответ: «Нет, они об этом не помнили, но мы Хомшеци значит родом из Хемшина, говорим на армянском языке, а в поселке Апсы и теперь живут Топал-оглы, только забыли армянский язык». Мне стало ясно, что этот человек смоделировал для себя свое прошлое и самоидентифицировал себя, не нуждаясь в научном обосновании. По его словам, его мнения придерживаются большинство «Турцеванци», любопытно то, что это противоречит взглядам представителей другой группы «Ардлеци» с которыми я встречался, они ни при каких условиях не признают себя «армянами», лишь допуская, что их предки могли быть много столетий назад «армянами». Хотелось бы заметить, что этот разговор проходил на двух говорах Амшенского диалекта армянского языка.

Дальнейшее ознакомление с представлениями Хопы-Хемшилов о своей самоидентификации показало, что выбор зависит от пренюбрежности к той или другой локальной группе, политических взглядов и экономических интересов. На мой взгляд, около 15-20% Хопы-Хемшилов самоидентифицируют себя с армянами идейно, как сторонники коммунистической партии, при этом еще около 50% со-

лидарны с ними, но в зависимости от политической или экономической ситуации, а остальные 30% категорически противники. Данный анализ основывается на итогах выборов главы города в 2004 г., где практически все Хопы-Хемшилы проголосовали за своего кандидата, который баллотировался от коммунистической партии и не скрывал, что считает себя, как и его окружение, армянином.

В июле 2005 г. в г. Хопе прошел культурный фестиваль, организованный мэрией города. На фестиваль были приглашены участники из Армении, «Курдистана», «Лазистана» и др. областей, свои выступления они начали с приветствия на «Хемшилском», Лазском, Грузинском,

Курдском и др. языках. Представительница курдов заявила, что Хопы является свободным районом, так как Хемшилы братья по борьбе за свободу народов Курдистана. После этого, кортеж лидера одной из турецких партий был заброшен камнями и не пропущен в Хопу. Все это, вызвало недовольство части Хемшилов, в основном Ардлеци, которые опасаются быть втянутыми в политические процессы и не хотят противопоставлять Хемшилов и Турков.

Баш-Хемшилы (Турки-Хемшилы)

По летописным данным турецких источников каза Амшен (Хемшин) во время захвата Османскими войсками в кон. XVв. делался на три части: Хемшин, Кара Хемшин и Эсканос (Сенос – Каптанпаша) и состоял из 34 деревень. В1536 г. казу Хемшин административно присоединили к Испирскому санджаку, где он оставался вплоть до сер. XVIII в., с 1753 – 1831 гг. каза Хемшин отошел к Трабзонскому санджаку, затем с 1836 г. вошел в Атинский (Пазарский) ул. Немецкий ученый Карл Кох, побывавший в 1843 -1844гг. в Амшене (Химшине) отмечал, что помимо собственно казы Амшена имелось еще три района относящихся к нему исторически, центр первого находился в с. Джемил на одноименной реке, центр второй – в с. Ортакей на р. Мапа-

Историко-культурная область Амшен (Хемшин) располагается в 120 км. восточнее г. Трабзона в Ризейской области, входит в следующие ее районы: Хемшин, Чамли-Хемшин, частично в Чаелийский и Икиздереийский.

Основная часть Хемшилов осознает

себя особой этнографической группой турецкого народа и называет себя Турки-Хемшилы (Turk-Himshilli). Большинство Хемшилов переехала из горных районов и проживает в городах Ризейской области - это Фундекли, Чаёели, Каптанпаша, Пазар (квартал Сарвица) и Ризе (квартал Чимил), в Чаёели и Ризе хемшилы составляют половину населения. Существуют еще крупные поселения хемшилов в других районах Турции – это в Атабазаре (район Хэндэк), в Болуке (район Кебриджик), в Самсуне (район Ладик). Эту информацию мне предоставил учитель истории в школе Хемшина, по известным ему данным всего в Турции проживает около 150 тысяч хемшилов выходцев из Ризейской области.

Первая моя поездка состоялась в район Чамли-Хемшин, одноименный поселок находится на р. Фуртуна в месте, где в нее впадает р. Хала, почти все территорию района занимает национальный парк Качкар. В верховьях р. Хала в п. Аудер располагается лечебный курорт, вся территория парка это популярное место для туристов, как из Турции, так и из зарубежья. Верховья этих рек – это высокогорное плато Качкар, которое называют Баш-Хемшил (Высокий или верхний Хемшин), так же этот район области принято называть Яйила, аналог альпийских лугов. В большинстве названий поселений, гор, местностей Хемшина угадываются армянские или не турецкие топонимы. Например, в названиях гор: Качкар - арм. Хачкар (крест-камень), Верченик – арм. Верч (конец, последний), Татос – арм. имя, в названиях поселков и местности: Хачиванак - арм. Хачиван (поселок креста), Паловит – арм. Пал (вишня), Кармик – арм. Кармир (красный) и т.д.

Через горные речки повсеместно стоят средневековые арочные мосты построенные, как в доосманский период, так и после. Нашей целью было доехать до крепости Зил-кале, по дороге туда мы проехали следующие поселки: Еолийи (Кушуа), Емишли (Кобаш), Шенева (Чинчива), Улку (Эрох), Шенкой. Посетив величественную крепость Зил-кале, возможно, это легендарный Арташен, из-за нехватки времени мы повернули назад. На обратном пути, мы встретили престарелого владельца небольшой гостиницы, который рассказал нам об истории и географии Хемшина, он категорически заявил, что Хемшилы не имеют ни какой связи с жившими раньше здесь армянами, от которых остались лишь названия мест Акоп, Тапик келох и др. У местечка Кабош, мы сделали остановку, чтобы осмотреть старинный мост, кладбище и странные развалины, встретившиеся нам лазские рабочие сказали нам, что это развалины армянского постоялого двора и кладбища.

← Действительно, каменная ограда вокруг могил была рассчитана на несколько умерших, многие могилы были разорены, в том числе и мусульманские. Уже покидая район, мы поинтересовались у продавца хемшила, какими странными словами он владеет, на что он ответил, что помнит одно слово кедалик – арм. кдал (лошка), но его родители знают намного больше слов.

На следующий день, наш путь лежал в Хемшинский район с центром на реке с одноименным названием. В кафе мы познакомились с Юнуфом Химти, который после того, как узнал о цели нашего приезда сказал: «Мы не должны стесняться того, что мы были армянами, многие в Баш-Хемшине немного говорят по-армянски, но не считают себя армянами». Затем он поведал историю нескольких десятков семей Амшенских армян села Элевит. В начале XX в. в поселке жил сапожник Апел, его дом сохранился до сих пор. В 1910 г. он начал строительство армянской церкви, привез колокол и воздвиг колокольню, но в 1915 г. всех кто не отказался считать себя армянами выселили, но Апела оставили, так как он ослеп и был очень стар.

«Семья Очин-оглы Махмута всегда жила в Элевите, они были мусульманами, но их считали армянами, потому что они говорили на армянском языке, еще одна большая семья армяно-мусульман носила фамилию Матараджи (водоносы). Эти и другие семья армяно-мусульман, из-за холодных зим, до 15 семей, в 1945 г. переселились в г. Эрзерум, но летом некоторые из них приезжают погостить в Элевит».

Затем, Юнуф повел нас к мэру Хемшина, к сожалению, он был занят, но сумел выйти и познакомиться с нами, он спросил меня, через переводчика, об одном, читал ли я Хачикяна? [5. С.18 – 30]. Услышав мой утвердительный ответ, он предложил пройти в школу в сопровождении учителя истории. От мэрии мы, последовали в школу, где нас ждал в своем кабинете директор, у нас произошла интересная беседа, когда меня спрашивали о значении того или иного топонима или слова, например значение слова Вартовор (древ. арм. Праздник Вардавар, сегодня христианское Преображение), а когда пришла моя очередь задавать вопросы, все, сославшись на занятость, стали уходить. После я узнал, что Вартовор это основной праздник Хемшилов, они его празднуют, каждый раз, когда сходит снег с горных пастбищ.

Дальше г. Хемшин располагается п. Чамлы тепе (Зуха), где по данным информантов жило две семьи, которых считали армянами-мусульманами. Действительно, эта информация подтвердилась, старыми фамилиями этих семей были Каспар-оглы и Минас-оглы, но сегодня с новыми фамилиями они считали себя турками-хемшилами, к сожалению, встретиться с ними не получилось.

Находясь в г. Самсуне, волею судьбы встретился с хемшилом из п. Зил-кале

Хасаном Кибар-оглы, он считал себя потомком беков владевших Хемшином, которые получили это право в виде фермана от Султана Мухамеда. На мои вопросы об армянских следах в Хемшине, откуда были мои предки, он отвечал неохотно, тогда я просто спросил: «А есть ли, у жителей его поселка клочки или старые фамилии, может быть они знают слова не турецкие?». К моему удивлению, он огорошил меня следующими словами: джуджул – (арм. половой орган у мальчика), джиджик – арм. ццик (женские груди), гагат – арм. гогорд (горло, кадык).

Другие слова не имеют литературной формы, но есть в других говорах Амшено-армянского диалекта, например Дженик-ордуйском: хисим – хесум (родственник), мерхебек – мор (клубника), жах – жох (ежевика), капчук – капчук (голавастик), хелос – хлез (ящерица), мух – мех (гвоздь), хурчка – хурчак (шест для посадки лобби), джорак – джор (грязь), гахэнуш - кахэнуш (сорить) и др. слова. Но самое интересное, что он назвал, это старые фамилии его односельчан: Мугиланч, Мехдесанч, Сакаланч, Челаланч, Нереванч и Корданч. Что удивительно, эти фамилии содержали армян-

ские корни, не в пример большинства фамилиям амшенских армян, которые образовались от турецких прозвищ и слов: Язиджян, Каракян, Хастян, Демерчян и других.

В следующий свой приезд, мне удалось проехать за Зил-Кале, остановиться в п. Чат, откуда одна дорога вела на Элевит и Хачиванак, а другая на Баш-Хемшин и Верчембек. В пос. Элевите подтвердилась информация, о живших здесь армяно-мусульманах, которые ушли в 1945г. в Эрзерум и рассказ об Апеле, который хотел построить церковь. В поселке гостил представитель одной из уехавших семей Мола-оглы, не встречаясь со мной, передал, что их семья не знает арм. языка и они всегда были мусульманами.

Хозяин магазина рассказал, что, когда уехали армяне-мусульмане, в том числе семья Мола-оглы, его предки переселились сюда из Зил-кале, так же он повторил арм. слова частей тела, которые я записал в г. Самсуне и добавил, что «прозвища» есть в селах Зил-кале, Кобаш и Улку.

Поднявшись на гору у поселка, передо мной на вершине предстали остатки Элевитского монастыря, это очертания фундамента и груды больших камней, в некоторых местах угадывались перевернутые

могильные плиты.

На следующий день, мы направились по дороге на Баш-Хемшин, не доехав нескольких километров до него, мы повернули на Кале-коу (Вараш), где на горе возвышались остатки некогда могучей крепости. Осмотрев развалины, мы познакомились с местным жителем, который рассказал, что его предки – турки из Кавказа приехали сюда 150 – 200 лет назад, когда отсюда уходили, армяне-мусульмане, они выкупали у них земли. Вероятно, речь шла о предках современных Хопа-Хемшилах, но информацию следовало проверить. Информант, показал заброшенное кладбище с вымощенной камнями дорогой, где по его утверждению есть армянские могилы. На вопрос, какие из них армянские, он ответил: «На тех, на которых нет ничего». После осмотра некоторых могил, можно заключить, что массивные каменные ограды рассчитанные на несколько могил, имели лишь одно отличие, на внешней стороне некоторых была ниша, которая встречается на могилах Амшенских армян в Абхазии (п. Эшера), для установки поминальных свечей.

Вернувшись в пос. Чат, мы повстречали мухтара пос. Баш-Хемшин, он рассказал, что примерно 150 лет назад семья Закар, Чалмашер, Кесоги, Гостан (Бостан) покинули поселок в направлении Хотрджура.

Другой информант из Улку рассказал, что армяне – мусульмане ушли через Хачиванак в Хотрджур примерно 150 лет назад.

Не вызывает сомнения, что разные информанты говорили об одном и том же событии произошедшем в пер. пол. XIX в. об уходе из Амшена (Хемшина) большинства говорящих на армянском мусульман, предков нынешних Хопа-Хемшилов, которые появились в бассейне р. Чорох примерно 150 – 200 лет назад. Но почему это произошло, какова причина переселения?

Как свидетельствует, амшенский просветитель Айкуни, в сер XIX в. несколько семей исламизированных армян снова стали христианами. После этого случая мусульманское духовенство усилило гонения на употребляющих армянский язык, постановив, что «7 сказанных мусульманином армянских слов будут приравняться к одному ругательству». Возможно, гонения были суровой, во многих селах «амшенские женщины,

не знали турецкого языка», что привело к массовому переселению в безопасные места. [12.С.297], [5.С.27].

Жители Амшена (Хемшина), сохранили из поколения в поколение память о

событиях нач. XIX в., но о кровавом уходе Амшенцев христиан в сер. XVII в. свидетельства почти нет.

Проезжая на обратном пути пос. Улку, мы сделали остановку у придорожного кафе, где познакомились с местными жителями. Они рассказали, что им изве-

стно об армянском прошлом многих их односельчан, например предком семьи Енап был Агоп, а их «прозвище» было Гурагосанч, такие же семья есть в Емшли (Кобаш), может и в других селах. Они все знали амшено-армянские слова частей тела, рассказали, что Улку состоит из нескольких кварталов вот их названия: Гомаинч – амш. арм. Гомац инч (тихо спускайся), Мез мун, Эрох - место где была школа, Хачикли - место где была церковь, Молавейс.

Можно предположить, что жители Улку, Кобаша, Зил кале, Зуки и других поселков, у которых есть армянские «прозвища», являются потомками исламизированных Амшено-армян, оставшихся после событий сер. XVII в. Естественно, говорить, что все хемшиллы, являются потомками исламизированных армян нельзя, в течении трех столетий существовали потоки естественной миграции, когда жители Хемшина покидали свой очаг в поисках заработков и наоборот в Хемшине селились приезжие из других мест Турции, возможно в Хемшин целенаправленно заселялось турецкое население, чтобы ускорить процессы ассимиляции в проблемных районах, об этом говорит то, что один из первых турецких университетов Черноморского побережья был открыт в Хемшине, что способствовало быстрому проникновению турецкой культуры в хемшилскую среду. [11.С.15 – 17].

В заключении хочется отметить, что на сегодняшний день работа по изучению истории и культуры Амшена (Хемшина) и этнографических групп связанных с ним, является весьма важным направлением в современной науке.

Библиографические ссылки.

1. История вардапеда Гевонда. СПб, 1887. (на др. арм.яз.).
2. Ован Мамиконян. История Тарона. Ереван, 1952. (на др. арм. яз.).
3. Кузнецов И.В. Одежда армян Понта. М. 1995.
4. Рюи Гонзалес де Клавихо. Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканде в 1403 – 1406 гг. СПб, 1881.
5. Хачикян Л. Страницы истории амшенских армян. // Амшенская библиотека. Краснодар, 2002.
6. Торлоян Б.Г. Страницы из истории хамшенских армян XVII – XVIII вв.// Историко – филологический сборник. Ереван 1972, N 4. (на арм. яз.).
7. Ачарян Г. Исследование амшенского диалекта. Ереван, 1947 (на арм.яз.).
8. Айкуни С. Чернореченцы. // «Арагат», 1895, N 7. (на арм. яз.).
9. Кузнецов И. Хемшиллы Краснодарского края в 1980–1990–е гг.// Старый свет: Археология. История. Этнография. Краснодар, 2000 г.
10. Путешествие в Понтийские горы и Турецкую Армению профессора Карла Коха, Веймар, 1846. (нем.яз.).
11. Хемшин, культура и туризм. Анкара, 1998. (на тур.яз.).
12. «Арагат», 1897.

ՈԱՅԻԿ ՀԱԿՈՐՅԱՆ
ԻԳՈՐ ԶԱԲԱՐՅԱՆ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՐԱՆԳԸ՝ ԲԱՑԻԿՆԵՐՈՒՄ

Տարիներ շարունակ կիրենդանիականի բնագավառի մասնագետներ, վանածոր-
ցիներ Ռաֆիկ Հակոբյանն ու Իգոր Զաբարյանը մեծ նվիրումով հավաքել են տար-
բեր երկրներում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հրատարակված հայկա-
կան թեմաներով ավելի քան 3500 բացիկներ: Նրանք իրենց բացիկների մասին
հոդվածներով բազմիցս հանդես են եկել մամուլում: Այդ մեծաքանակ հավաքածու-
ում մի առանձին բաժին է հատկացված Տրապիզոնի վիլայեթին նվիրված բացիկնե-
րին (87 հատ), որոնց մի մասը նրանք սիրով համաձայնեցին ներկայացնել մեր ըն-
թերցողներին:

ՏՐԱՊԻԶՈՆ

Բավականին մեծաքանակ ու բազ-
մաբնույթ են ծովափնյա Տրապիզոն քա-
ղաքին նվիրված 20-րդ դարակազմի փոս-
տային բացիկները: Բացի քաղաքի ընդ-
հանուր տեսարաններից, առանձնահա-
տուկ հետաքրքրություն են ներկայաց-

նում նրա որոշ թաղամասերը և քաղաքի
մերձակա շինությունները ցուցադրող
պատկերները: Անհրաժեշտ է նշել, որ
Տրապիզոն քաղաքին և նահանգի բնա-
կավայրերին նվիրված բացիկները հրա-
տարակել են հետևյալ անձինք.
1. Սև-սպիտակ, հազվադեպ՝ գունա-
վոր, առավել ցայտուն ու որակյալ բացի-
կաշար՝ հրատարակման հերթական հա-
մարանիչներով լույս է ընծայել ֆրանսիա-
ցի Օ. Նուրիին:

2. Սև-սպիտակ, երբեմն թեթևակի
դարչնագույն տոնայությամբ, նույնպես՝
հրատարակման հերթական համարա-

նիչներով թողարկել է հայ հրատարակիչ Յ.
Զոլախյանը:
3. Սև-սպիտակ, առավելապես գորշ և
դարչնագույն գունավորմամբ բացիկներ
են մեզ հասել տրապիզոնցի Կակուլի եղ-
բայրների շնորհիվ:

Հայտնի են նաև հույն հրատարակիչ
Թեոդոր Ստիլիանիդիսի «տրապիզոն-
յան» բացիկները: Այս բացիկների ընդհա-
նուր առանձնահատկությունն այն է, որ
դրանք (գրեթե բոլորը) ունեն
ֆրանսերեն մա-
կագրություններ՝
«Հ ու շ ա ն վ ե ռ
Տրապիզոնից»
կամ էլ՝ «Ողջույն
Տրապիզոնից»:
Քաղաքի հայ
բնակչությունը,
որն իր ձեռքում
էր կենտրոնաց-
րել առևտրի և
արհեստների ճն-
շող մեծամաս-
նությունը, ապ-
րում էր հիմնա-
կանում հույների
հետ խառը: Հունահայկական ծովափնյա
գողորհի թաղամասերից էր Սբ. Մարի-
նեն՝ խիտ դասավորված մեկ և երկհար-
կանի բարետես, քարակերտ տներով,
որոնք թեք սարավանդով իջնում էին Սև
ծովի ափամերձ ավազուտները: Թաղա-
մասում շրջապատի վրա իշխող դիրք ու-
նի ծովի մեջ խորացող, ոչ մեծ ցամաքա-
լեզվակի վրա կերտված հունական Սբ.
Գրիգոր վեհաշուք եկեղեցին: Հետաքր-
քիր է, որ Կակուլի եղբայրների հրատա-

րակած թիվ 6 բացիկում Սբ. Մարին են ան-
վանված այս թաղամասը Յ. Զոլախյանի
թիվ 14 բացիկում կրում է թուրքերեն

«Պուլի-է-էն» անունը: Վերջինս իր թո-
ղարկած մեկ այլ, թիվ 9 բացիկում պատ-
կերել է Տրապիզոնի և մեկ թաղամաս.
նորից հարմարավետությամբ աչքի ընկ-
նող, սպիտակաքարով կառուցված սի-
րունատես առանձնատներ, որոնք տեղա-
վորված են անհարթ սարավանդի
առափնյա դարավանդներից՝ հսկա, վի-
հառատ կիրճերով թիկունքից պատասա-
րող ապառաժ լեռնագանգվածի անմիջա-
պես ստորոտներին:

Սևա Տրապիզոնի թաղամասերից մեկ
ուրիշը, որ Յ. Զոլախյանի թիվ 18 բացի-
կում անվանված է «Սուտկա». ծովահա-

յաց, հեռվում՝ ջրի մեջ խորացող կանա-
չախիտ ծառերով փթթում մի հատված,
որի դիրքն, անկասկած, նկարը դիտողի
մոտ հիացմունք է առաջացնում:

Հետաքրքրաշարժ է քաղաքի մի այլ
հատվածը պատկերող Օ. Նուրիի թիվ 17
բացիկը, ուր ցուցադրված են Կաբակ-մեյ-
դանը (բառացի՝ «դրմի հրապարակ») և
վարժարանի (լիցեյ, իդադիե) հսկայածա-
վալ շենքը: Տեսարանի առջև երևացող
ցանկապատված բանջարանոցը հավա-
նաբար դրում աճեցնելու անփոխարինե-
լի վայր է եղել, որից էլ քաղաքի այս կտո-
րը ստացել է հիշյալ անունը: Բանջարա-
նոցի ետին մասում, մինչև դարձի շենքը
փռված ոչ մեծ հողատարածքը գերեզմա-
նոց է. այս ու այնտեղ տապանաբաբեր են
երևում, իսկ երեք մեծ քարակերտ կա-
ռույցները երկի թե դամբարաններ ու
աղոթարաններ են:

Յ. Զոլախյանի բացիկներից մեկն էլ
(թիվ 16) պատկերում է Տրապիզոնի «Սո-
ղան-Բագար» (թարգմանաբար՝ «սոխի
շուկա») ծովածոցը: Երևում է, որ սևծովյա
քաղաքամերձ այս տեղանքը նավակների
ու մակույկների նավահանգիստ էր, իսկ
անվանումը, ինքնաբերաբար, ենթադրել
է տալիս, որ այստեղ կատարվում էր սոխի
առք ու վաճառք: Տեսարանին իրենց շքե-
ղությամբ ու կոկիկ հարդարանքով վե-
հաշուք շունչ են հաղորդում ծովափնյա
եռահարկ առանձնատները:

ԳՅՈՒՄՈՒՇԽԱՆԵ

Թուրքերեն նշանակում է արծաթա-
տուն: Իր նշանակությամբ ու պատմական
թատերաբեմում խաղացած ոչ երկրորդա-
կան դերով Գյումուշխանեն նահանգի
կարևորագույն բնակավայրերից էր: Գտն-
վում էր Տրապիզոն-Կարին (Էրզրում) ճա-
նապարհին, Տրապիզոնից մոտ 1,5-2 օր-
վա հետիտն հեռավորության վրա, երկ-
րամասի ամենաբարձր գագաթներից մե-
կի՝ Ջիղանայի հարևանությամբ: Հայտնի
էին հատկա-
պես Գյումուշ-
խ ա ն ե ի
տանձն ու խն-
ծորը: Ի տար-
բերությու
Տրապիզոնի
նահանգի այլ
գավառների,
ուր հացահա-
տիկի հիմնա-
կան տեսակը
եզիպտացո-
րենն էր, այս-
տեղ առատո-
րեն ցորեն ու
գարի էր
աճում: 1915թ.

քաղաքի շուրջ 8 հազար բնակչությունից
մոտ մեկ երրորդը հայեր էին, որոնց հիմ-
նական զբաղմունքը այգեգործությունն
էր, արհեստն ու առևտուրը: Վարչականու-
րեն Գյումուշխանեն մի քանի դար եղել է
նաև Փոքր Հայքի կազմում, նախ նրա
Առաջին Հայք Հռոմեական նահանգում,
որ հիմնվել է Թեոդոս Առաջին կայսեր
օրոք 378-385թթ., ապա՝ 536թ. Հուստինի-
անոս Առաջինի կողմից վերածված տա-
րածքային փոփոխություններից հետո՝
Երկրորդ Հայքում:

20-րդ դարի սկզբներին Գյումուշխա-
նի հայ բնակիչներն ունեին 1269թ. կա-
ռուցված վայելչատես ու գործող Ս. Աստ-
վածածին եկեղեցին: Քաղաքից հյուսիս-
արևելք, մոտ 4 կմ հեռավորության վրա
փոքրիկ, հարմարավետ ձորակում էր
գտնվում Ս. Ամենափրկիչ վանքը: Երկար
տարիներ, մինչև 1915թ. արյունոտ օրերը
այստեղ գործում էր հայոց Մեսրոպյան
երկսեռ վարժարանը, որի մի խումբ աշա-
կերտների նախաձեռնությամբ կոթարա-
նում մատենադարան հիմնելու նպատա-
կով 1886թ. ստեղծվել էր «Սանունց» ըն-
կերությունը: 19-20-րդ դդ. սահմանազ-
լիսին Գյումուշխանի հայ մանուկների շո-
ջանում գիտելիքների բարի սերմնացանի
իր առաքելությունն էր շարունակում
Հռիփսիմյան վարժարանը:

(շարունակելի)

**«Համշեն» հայրենակցական-բարեգործական
հասարակական կազմակերպության
խորհուրդը խորապես վշտացած է
«Համշեն» հայրենակցական միության
1992-2002թթ. փոխնախագահ, մատենագետ
ՍԱԹԵՆԻԿ ԳԵՉՅԱՆԻ
անժամանակ մահվան կապակցությամբ եւ
ցավակցում է նրա ընտանիքին,
հարազատներին եւ մերձավորներին:**

ՉԱՅՆ ՀԱՄԱՆԿԱԿԱՆ
Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝ «ՉԱՅՆ» հայրենակցական-
բարեգործական հասարակական կազմակերպություն:
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Իսահակյան 18: Հեռախոս՝ (+374+10) 25 21 26:
Գրանցման վկայական՝ N 03U054979, տրված՝ 26.06.2002թ.:
«ДЗАЙН АМШЕНАКАН» (ГОЛОС АМШЕНСКИЙ)
Ежемесячная газета Земляческой благотворительной общественной
организации «АМШЕН» (г. Ереван)
Гл. редактор - СЕРГЕЙ ВАРДАНЯН
Газета распространяется бесплатно.
ՏՐԱՊԻԶՈՆ
Համաձայն ՀՀ «Ձևագրվածային լրատվության մասին» օրենքի 12-րդ հոդվածի՝ ՀՀԿԿ ներկայացնում
է «Չայն համշենական թերթի» 2005թ. տպագրության ծախսերը և եկամուտը:
1. Տպագրության ծախսերը - 255000 դրամ: 2. Թերթը տարածվում է անվճար, ուստի եկամուտ չի ստացվել: